

GODSDIENSTVRIJHEID EN BIJDRAGEN AAN HET MAATSCHAPPELIJK DEBAT

Gepubliceerd in NJCM bulletin 2004, p. 154-166.

Aernout J. Nieuwenhuis

In een seculiere staat bestaat een zodanige scheiding van kerk en staat dat de vrijheid van godsdienst is gewaarborgd. Deze scheiding impliceert niet dat de vrijheid van godsdienst beperkt blijft tot de privé-sfeer; de vrijheid van godsdienst dekt ook de openbare verkondiging. Godsdienstig geïnspireerde bijdragen aan het maatschappelijk en politiek debat zijn volgens het EHRM evenmin uitgesloten. De Hoge Raad lijkt dergelijke bijdragen zelfs extra bescherming te geven. Onderstaand betoog komt tot een interpretatie van de jurisprudentie van de Hoge Raad die beter strookt met het belang van het maatschappelijk debat in een democratische samenleving. Voorts is er aandacht voor de vraag of de bescherming van godsdienstige gevoelens anderszins juist een reden voor beperking van het maatschappelijk debat kan vormen.¹

1. Godsdienstvrijheid in de seculiere staat

De opkomst van de godsdienstvrijheid in de westerse wereld valt niet los te zien van het secularisatieproces van de staat. Zolang het staatsgezag gebaseerd is op de godsdienst en de verdediging van het ware geloof bovendien de hoogste plicht van de vorst vormt², bestaat er in beginsel weinig of geen ruimte voor afwijkende opvattingen. Ketterijen als van de katharen zijn dan ook veelal onderdrukt door eendrachtige samenwerking tussen de kerkelijke en de wereldlijke overheid. Het succes van de hervorming in de 16^e eeuw leidt echter tot een nieuwe situatie. In veel staten leven vanaf dat moment omvangrijke groeperingen die niet de heersende godsdienst of de godsdienst van de heerser zijn toegedaan. Een alternatief voor vervolging, onlusten of burgeroorlog is in dat geval een zekere mate van praktische tolerantie.³ Dat geldt bij uitstek in onze contreien. Ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden was de dominante godsdienst, het calvinisme, namelijk de godsdienst van hooguit een kleine meerderheid.⁴ Artikel XIII Unie van Utrecht bepaalde wijselijk dat de overheid de innerlijke persoonlijke overtuiging vrij laat. Met de hervorming zijn overigens de ideeën over de samenhang tussen godsdienst en staatsgezag niet verdwenen. Zo kwalificeerde de befaamde Dordtse synode alle afwijkingen van het ware geloof als opruiing.⁵

---

¹ Mijn dank gaat uit naar Katelijne Lafleur voor haar bemoeienis met het notenapparaat.

² B.P. Vermeulen, *De vrijheid van geweten, een fundamenteel rechtsprobleem* (diss. Rotterdam), Arnhem: Gouda Quint 1989, p. 43.

³ De godsdienstvrede van Augsburg met haar 'cuius regio, eius religio' kent als *modus vivendi* een soort tussenvorm; de onderdaan dient de godsdienst van de heerser over dat deel van het rijk, waar hij woont, te aanvaarden, maar binnen het rijk als geheel kunnen meer godsdiensten naast elkaar bestaan, en de onderdaan heeft het *ius immigrandi*.

⁴ S. Schama, *Overvloed en onbehagen: de Nederlandse cultuur in de Gouden eeuw*, Amsterdam: Contact 1988, p. 70.

⁵ H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid: een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw*, Groningen: Wolters-Noordhoff 1972, p. 151.

Een grotere mate van godsdienstvrijheid ontstaat wanneer de innige verstrengeling tussen de dominante religie, het staatsgezag en het staatsapparaat verder vermindert. Niet alleen het eigen persoonlijke zielenheil is dan geen publieke zaak meer, er ontstaat ook een grotere juridische gelijkheid tussen de verschillende godsdiensten en daarmee ook de vrijheid een niet dominante godsdienst gezamenlijk te belijden of zelfs openlijk te verkondigen. Het secularisatieproces dat in de 16e en 17e eeuw is ingezet leidt in de 19e en 20e in veel landen tot een dergelijke uitkomst.⁶

Dat secularisatieproces is niet overal op dezelfde wijze verlopen. Revoluties leidden soms tot een strikte scheiding van kerk en staat en het juridisch vastleggen daarvan. De Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* formuleert niet alleen de vrijheid van godsdienst, maar verklaart eveneens dat de Franse staat een 'état laïcque' is. Na enkele restauratieve ontwikkelingen is dat vanaf het eind van de 19e eeuw in Frankrijk weer geldend recht. De Amerikaanse grondrechtencatalogus laat in het *First Amendment* de vrijheid van godsdienst voorafgaan door de *Establishment Clause*, die het de wetgever verbiedt bij wet een staatsgodsdienst vast te leggen. De *Framers* zagen de scheiding van kerk en staat namelijk als een voorwaarde voor de vrijheid van godsdienst.

In andere landen is de secularisering veel geleidelijker gegaan en is een volledige scheiding van kerk en staat - nog - ver te zoeken. In Europa vinden we dan ook een bont palet van verhoudingen tussen kerk en staat. Men denke naast de Franse situatie slechts aan de Deense staatskerk, en het feit dat de Engelse Koning aan het hoofd van de Anglicaanse kerk staat en de bisschoppen op voordracht van de *Prime Minister* benoemt.⁷ Deze verschillen mogen echter niet verhullen dat het grondrecht op vrijheid van godsdienst wel degelijk grenzen stelt aan de verstrengeling tussen kerk en staat.

Het EHRM heeft op grond van artikel 9 EVRM een 'Europees kader' aangegeven. De Straatsburgse jurisprudentie laat onder meer zien dat ver gaande overheidsbemoeienis met kerkelijke aangelegenheden of dwang ten gunste van een bepaalde godsdienst al snel kan leiden tot een schending van de in het verdrag vastgelegde vrijheid van godsdienst. Zo mag de overheid zich bij de erkenning van een bepaalde groepering, die gevolgen heeft voor de vrijheid van godsdienst ervan, niet laten leiden door het afwijzend oordeel van bepaalde kerkelijke autoriteiten.⁸ Omgekeerd mag de overheid niet één geestelijk leider sterk begunstigen wanneer er een splitsing heeft plaatsgevonden.⁹ Evenmin mag de overheid een geestelijke het werken onmogelijk maken omdat hij geen officiële aanstelling heeft.¹⁰ Het tegenwerken van bepaalde van de officiële kerk afwijkende groeperingen door het weigeren van een vergunning om een ruimte voor vieringen te gebruiken levert eveneens een schending van het verdrag op.¹¹ De dominante christelijke godsdienst mag bovendien niet worden 'opgelegd': de eis dat nieuwe parlementsleden eerst een eed op het Nieuwe Testament afleggen is niet acceptabel.¹²

Deze arresten geven aan dat een zekere scheiding van kerk en staat geboden is zonder dat overigens het bestaan van een staatskerk als zodanig al in strijd lijkt te zijn met artikel 9¹³;

⁶ Vermeulen 1989 (*supra* noot 2), p. 67.

⁷ Eén ambtenaar op Downing Street houdt zich met deze materie bezig, T. Koopmans, 'Kerk en staat', in: P.P.T. Bovend'Eert, J.W.A. Fleuren & H.R.B.M. Kummeling, *Grensverleggend staatsrecht – Opstellen aangeboden aan prof.mr. C.A.J.M. Kortmann*, Deventer: Kluwer 2001, p. 197.

⁸ EHRM 13 december 2001, *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, RJ&D 2001-XII, p. 81-123.

⁹ EHRM 26 oktober 2000, *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, RJ&D 2000-XI, p. 117-155.

¹⁰ EHRM 14 december 1999, *Serif v. Greece*, RJ&D 1999-IX, p. 73-90; vgl. EHRM 17 oktober 2002, *Agga v. Greece nr. 2*, www.echt.coe.int.

¹¹ EHRM 26 september 1996, *Manoussakis and others v. Greece*, RJ&D 1996-IV, nr. 17, p. 1346-1375.

¹² EHRM 18 februari 1999, *Buscarini and others v. San Marino*, RJ&D 1999-I, p. 605-625.

¹³ Zie het standpunt van de ECRM in EHRM 23 oktober 1990, *Darby v. Sweden*, Series A Vol.187.

de arresten schrijven in elk geval niet in abstracto voor hoe de verhouding tussen staat en kerk er precies uit moet zien. Het Hof duidt de staat aan als ‘neutral organizer’ van de godsdienstvrijheid, maar dat laat veel open.

2. Godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting

Een afgerond secularisatieproces impliceert allerm minst dat de godsdienst zich louter manifesteert in de privé-sfeer of in ‘eigen kring’. Artikel 9 EVRM dekt ook de openbare verkondiging en het EHRM heeft dat uitdrukkelijk bevestigd.¹⁴ En het tweede lid van artikel 6 van de Nederlandse Grondwet laat evenmin ruimte voor twijfel.

Waar een godsdienst veelal een integrale visie op de werkelijkheid biedt¹⁵, ligt het meer in het algemeen voor de hand dat deze ook een rol kan spelen bij andere (maatschappelijke) activiteiten. De Nederlandse verzuiling mag een ideaaltype vormen, ook in andere landen bestaan tal van instellingen, verenigingen en periodieken met een godsdienstige of levensbeschouwelijke achtergrond. Een zodanig pluralisme past uitstekend in een democratische samenleving. In een democratische samenleving kan een godsdienst ook een inspiratiebron vormen voor het bijdragen aan het maatschappelijk debat. Het EHRM heeft in het verlengde daarvan overwogen dat godsdienstig geïnspireerde politieke partijen een bijdrage kunnen leveren aan het politiek debat. Er is in beginsel niets mis met de werkzaamheid van dergelijke politieke partijen.¹⁶

De scheiding van kerk en staat stelt wel een bepaalde grens aan de godsdienstig geïnspireerde politieke meningsvorming. De scheiding tussen kerk en staat heeft namelijk twee kanten. De staat dient zich niet al te zeer met ‘de godsdienst’ in te laten, maar ‘de godsdienst’ dient evenmin de verovering van de staatsmacht na te streven. Het EHRM stelt nadrukkelijk vast dat ook een politieke meerderheid met een bepaalde godsdienst het seculiere karakter van de staat dient te respecteren: de democratische rechtsvorming kan niet vervangen worden door de invoering van een onveranderbare goddelijke wet.¹⁷ De materieel-democratische grenzen aan de politieke meningsvorming gelden ook voor godsdienstig geïnspireerde groeperingen. Partijen die een staatsinrichting met theocratische trekken nastreven, mogen volgens het EHRM dan ook onder omstandigheden verboden worden. Op welk moment dat opportuun is laat het EHRM tot op zekere hoogte aan de nationale autoriteiten over; van belang is onder meer of de betreffende partij met haar streven naar een theocratie een werkelijk gevaar voor de democratie vormt.¹⁸

Bij godsdienstig geïnspireerde bijdragen aan het maatschappelijk en politiek debat is niet alleen de godsdienstvrijheid maar ook de vrijheid van meningsuiting relevant. Het gegeven dat godsdienstig geïnspireerde activiteiten binnen de reikwijdte van andere grondrechten kunnen vallen, is uiteraard niet nieuw. Het recht op vrijheid van godsdienst neemt van

¹⁴ EHRM 25 mei 1993, *Kokkinakis v. Greece*, Series A Vol. 260-A.

¹⁵ S.C. den Dekker – van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten* (diss. Tilburg), Zwolle: Tjeenk Willink 1988, p. 3 en p. 183.

¹⁶ EHRM 13 februari 2003 *Refah Partisi and others v. Turkey*, appl.nr. 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, www.echr.coe.int.

¹⁷ EHRM 13 februari 2003 *Refah Partisi and others v. Turkey*, appl.nr. 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, www.echr.coe.int; zie ook A.J. Nieuwenhuis, ‘Partijverbod en supra-constitutionalisme in rechtsvergelijkend perspectief: een drieluik’, in: J.L. de Reede & J.H. Reestman (red.), *Op het snijvlak van recht en politiek: opstellen aangeboden aan prof.mr. L. Prakke*, Deventer: Kluwer 2002. Dit materieel-democratische uitgangspunt impliceert weer niet dat iedere kritische uitspraak over het seculiere karakter van de staat of iedere positieve uitspraak over de sharia zonder meer verboden mag worden, EHRM 4 december 2003, *Müslüm Gündüz c. Turquie*, requ. n. 35071/97, www.echr.coe.int.

¹⁸ Een antwoord op de vraag of het EHRM een verbod van de SGP zou accepteren, valt buiten het bestek van dit artikel.

oudsher een belangrijke plaats in temidden van de andere grondrechten. Het is historisch gezien te beschouwen als de voortrekker van bepaalde andere vrijheden als de vrijheid van meningsuiting. De rijk geschilderde strijd tegen de censuur in de 16^e en 17^e eeuw past evenzeer in de geschiedenis van de vrijheid van drukpers als in de geschiedenis van de vrijheid van godsdienst. En vanuit een andere invalshoek beschouwd: indien de staat een bepaalde (godsdienstige) moraal met dwang op wil leggen, komt niet alleen de vrijheid van godsdienst in het gedrang, maar geldt datzelfde voor de uitoefening van andere grondrechten als de vrijheid van meningsuiting. Levy stelt dan ook terecht dat er pas de nodige uitingsvrijheid kan ontstaan, op het moment dat de (heersende) godsdienst een minder absoluut karakter krijgt.¹⁹

Als een rechtvaardiging voor veel vrijheidsrechten geldt nog immer dat zij het individu de ruimte geven zijn eigen leven naar eigen oordeel en overtuiging in te richten, zich vrijelijk te ontwikkelen en zo zichzelf te verwerkelijken. In een dergelijke formulering weerklinken ideeën uit Hervorming of Verlichting die de innerlijke overtuiging of de individuele oordeelskracht centraal stellen. Deze ideeën zien niet alleen op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging maar ook op de uitoefening van de andere vrijheidsrechten. Een duidelijk voorbeeld vinden we in de dissertatie van Boukema²⁰ die de betekenis van de vrijheid van meningsuiting in de eerste plaats verbindt met innerlijk leven en ziel.²¹

Aan de vrijheid van meningsuiting wordt tegenwoordig nog een andere grondslag toegeschreven dan alleen de betekenis voor het individu. Zo wordt in de meeste landen de vrijheid van meningsuiting (ook) gerechtvaardigd door haar belang voor de democratie.²² De jurisprudentie van het EHRM vormt een voortdurende illustratie van dat uitgangspunt. Van het *Sunday Times*-arrest via *Lingens* en *Fressoz & Roire* tot aan *Colombani* legt het Hof de nadruk op de betekenis van een vrij maatschappelijk debat.²³ Deze betekenis is gekoppeld aan het belang van het publiek van dit debat kennis te nemen; de belangrijke rol van de pers vloeit daaruit voort. Bijdragen aan de maatschappelijke discussie krijgen in de jurisprudentie van het EHRM in beginsel dan ook een grotere bescherming dan andersoortige uitlatingen.²⁴

De grondslagen ‘individuele betekenis’ en ‘democratie’ sluiten elkaar zeker niet uit. Het spreekt vanzelf dat door de innerlijke overtuiging geïnspireerde uitlatingen betekenis hebben voor het maatschappelijk debat. Zonder kritische en eigenwijze individuen verandert het maatschappelijk debat in *de* publieke opinie die de meningsvorming als warme deken dreigt te verstikken. De kruisbestuiving tussen individuele overtuiging en maatschappelijke

---

¹⁹ L.W. Levy, *Freedom of speech and press in early American history*, New York: Harper & Row 1963, p. 6.

²⁰ P.J. Boukema, *Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland: een rechtsvergelijkende studie*, Amsterdam: Polak & Van Genneep 1966.

²¹ Het politiek liberalisme tracht de rechtvaardiging van de vrijheidsrechten wat neutraler te formuleren. Het wil afzien van uitspraken over de wezenlijk aard van het individu en richt zijn pijlen in de eerste plaats tegen de overheid. De staat kan en moet niet het ideaal van het goede leven opleggen; en daarom komen we bij het individu uit. Bijv. C. Maris, ‘Vreemde theorieën. Over de verhouding van recht en moraal’, *Justitiële Verkenningen*, 1993, p. 43-72; vgl. L.C. Bollinger, *The tolerant society: freedom of speech and extremist speech in America*, New York: Oxford University Press 1986, p. 67. Het politiek liberalisme maakt het wel moeilijker te spreken over keuzen en uitingen die meer of minder waardevol zijn al naar gelang zij meer met de kern van de persoon te maken hebben. Kritiek op dergelijke consequenties van het politiek liberalisme o.a. bij J. Raz, *The morality of freedom*, Oxford: Clarendon Press 1986.

²² J.A. Peters, *Het primaat van de vrijheid van meningsuiting: vergelijkende aspecten Nederland-Amerika* (diss. Leiden), Nijmegen: Ars Aequi Libri 1981; A.J. Nieuwenhuis, *Over de grens van de uitingsvrijheid: een rechtsvergelijkende analyse van de regelgeving ten aanzien van pornografie en racistische uitlatingen*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1997.

²³ Resp. EHRM 26 april 1979, *The Sunday Times vs United Kingdom*, Series A Vol 030; NJ 1980, 146; EHRM 8 juli 1986, *Lingens v Austria*, Series A Vol. 103-B; NJ 1987, 901; EHRM 21 januari 1994, NJ 1995, 713; EHRM 25 juni 2002, *Colombani and others v France*, www.echr.coe.int.

²⁴ Voor een overzicht zie o.a. J.M. de Meij e.a., *Uitingsvrijheid: de vrije informatiestroom in grondwettelijk perspectief*, Amsterdam: Cramwinckel 2000, p. 248 ev.: vgl. AG Jörg in HR 14 januari 2003, NJ 2003, 261.

discussie zorgt wel voor een aantal vraagstukken. Dienen godsdienstige of levensbeschouwelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat gezien te worden in het licht van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging en ligt de betekenis van de uitingsvrijheid vooral in het verlengde van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging? Of dienen dergelijke bijdragen in het licht van de uitingsvrijheid in het maatschappelijk debat bekeken te worden, waarbij de godsdienst of levensovertuiging één van de vele mogelijke redenen voor deelname aan dat debat is? In het eerste geval dient uiteraard ook de vraag beantwoord te worden welke uitlatingen een dergelijk specifiek karakter hebben. Een zeer belangrijke vraag is natuurlijk of in Nederland godsdienstige en levensbeschouwelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat een grotere bescherming krijgen dan andere bijdragen? Het antwoord op deze vragen wordt gezocht in een analyse van de jurisprudentie van de Hoge Raad naar aanleiding van voor homoseksuelen denigrerende uitlatingen.

3. De jurisprudentie van de Hoge Raad

Veel godsdiensten schrijven een seksuele moraal voor. In de strikte varianten wordt homoseksualiteit meestal afgewezen. Godsdienstig geïnspireerde uitlatingen op dit gebied zullen deswege al snel kwetsend zijn voor homoseksuelen, en daarom op gespannen voet kunnen staan met het verbod een groep mensen in het openbaar te beledigen wegens hun hetero- of homoseksuele gerichtheid, zoals dat in artikel 137c Sr. is vastgelegd.

De afgelopen paar jaar heeft de Hoge Raad drie maal een arrest gewezen in een dergelijke strafzaak. De eerste verdachte was het RPF-kamerlid Van Dijke die in een interview met de Nieuwe Revue de homoseksuele praxis met diefstal op één lijn had gesteld.²⁵ Het interview ging op dat moment over het beleid van de EO geen praktiserende homo's aan te stellen. De tweede verdachte had een ingezonden brief in de Justitiekraant geschreven. Dat geschiedde na een oproep van de redactie om reacties in te sturen naar aanleiding van de voorstellen om het homohuwelijk in te voeren. De scribent - overigens een inspecteur van politie - trok eens te meer een vergelijking tussen homoseksualiteit en diefstal.²⁶ De laatste zaak betrof wederom een ingezonden brief. Daarin noemde een dominee die de pen ter hand had genomen homoseksualiteit een vieze vuile zonde en stelde haar op een lijn met pedofilie en polygamie.²⁷ De vervolging van de imam El Moumni, die in een berucht interview met NOVA homoseksualiteit een ziekelijke afwijking en een bedreiging voor de samenleving noemde, hoort ook in dit rijtje thuis.²⁸ Deze zaak heeft de Hoge Raad niet gehaald maar zal in de loop van het betoog toch enige aandacht krijgen.

In al deze zaken oordeelt de hoogste feitenrechter de boven aangeduide passages op zichzelf beledigend in de zin van artikel 137c Sr. Het beledigend karakter komt echter aan de passages te ontvallen door de context. Deze context wordt in belangrijke mate bepaald door het feit dat de uitlatingen godsdienstig geïnspireerd zijn. Van Dijke komt volgens het Hof tot zijn uitlatingen op grond van zijn geloofsovertuiging; hij heeft het over de bijbelse geboden en de passage dient dan ook als illustratie ter verduidelijking van zijn uitgedragen geloofsovertuiging. De mening van de inspecteur van politie is volgens het Hof geïnspireerd door de bijbelse opvattingen over homofilie en de inspecteur redeneert vanuit zijn christelijk gedachtegoed. De dominee op zijn beurt redeneert volgens het Hof als dominee; de uitlating dient ter aanduiding van de in de geloofsopvatting van de verdachte verankerde opvatting dat homofilie als een zonde moet worden aangemerkt; de brief bevat bovendien een uitdrukkelijke verwijzing naar de bijbel.

²⁵ HR 9 januari 2001, *NJ* 2001, 203, m.nt. J. de Hullu; *NJCM-bulletin* 2001, p. 741-753, m.nt. J.P.Loof.

²⁶ HR 9 januari 2001, *NJ* 2001, 204, m.nt. J. de Hullu. .

²⁷ HR 14 januari 2003, *NJ* 2003, 261, m.nt. P. Mevis.

²⁸ Hof 's-Gravenhage 18 november 2002, *NJ* 2003, 24; *NJCM-bulletin* 2003, p. 461-470, m. nt M. de Blois.

De Hoge Raad ziet in geen van deze overweging een schending van het recht. In de overwegingen van het Hof mocht besloten liggendat de uitlatingen van Van Dijke kenbaar in direct verband stonden met de uiting van de geloofsopvatting' het Hof mocht betekenis toekennen aan de omstandigheid dat de uitlating van de politie-inspecteur "een uiting vormt van de aan de bijbelse opvatting ontleende mening van de verdachte", en datzelfde geldt voor het Hof dat de uitlatingen van de dominee moest beoordelen.

Daarmee is echter maar de helft van het verhaal verteld. In al deze zaken wijst de Hoge Raad niet alleen op de vrijheid van godsdienst, maar ook op de vrijheid van meningsuiting. Sterker nog: in al deze zaken legt de Hoge Raad een link met het maatschappelijk debat. Zo staan de uitlatingen van het kamerlid niet alleen "kenbaar in direct verband met de uiting van zijn geloofsopvatting", zoals boven reeds aangehaald, maar zijn "als zodanig voor hem van betekenis in het maatschappelijk debat". Bij het Hof, dat nog wel de vrijheid van meningsuiting noemt, ontbreekt een dergelijke overweging geheel. Dat is anders bij de zaak van de Justitiekraan. Het Hof begint de context te karakteriseren door te wijzen op het publiek debat over het homohuwelijk. Nu het arrest in de zaak *Van Dijke* op dezelfde dag gewezen is als dat in de zaak van de politie-inspecteur, is het niet onbegrijpelijk dat de Hoge Raad in beide het maatschappelijk debat een plaats geeft. Bij de dominee zwijgt het Hof weer over het maatschappelijk debat. De Hoge Raad overweegt desondanks dat in de vaststelling van het Hof dat de scribent de mensheid wilde waarschuwen besloten ligt dat de uitlating voor de verdachte van betekenis is voor een maatschappelijk debat.

De Hoge Raad voert derhalve naast de vrijheid van godsdienst steeds het belang van het maatschappelijk debat op om de op zich beledigende uitlatingen te sauveren. Naar aanleiding van deze arresten kunnen de eerder gestelde vragen dan ook enigszins toegespitst worden: wanneer vallen uitlatingen onder de vrijheid van godsdienst; ontnemt de vrijheid van godsdienst dan wel het bijdragen aan het maatschappelijk debat, of een combinatie van beide het beledigend karakter aan de uitlatingen, en in samenhang daarmee de vraag of een beroep op alleen de vrijheid van meningsuiting niet een zelfde resultaat gehad zou kunnen hebben? De antwoorden moeten uit een nadere analyse en interpretatie komen.

4. Nadere analyse en interpretatie

Om te bepalen of een uitlating onder de vrijheid van godsdienst valt, hanteert de Hoge Raad twee formules: 'Kenbaar in direct verband met de uiting van de geloofsopvatting' en 'een uiting van de aan bijbelse opvattingen ontleende mening'. Daaruit blijkt dat de Hoge Raad niet eist dat de uitlating een directe uitdrukking vormt van de godsdienstige overtuiging. Dat standpunt vinden we wél bij de AG in de zaak *Van Dijke* en bij de rechtbank in de zaak *El Mounni*.²⁹ Het is bekend uit de jurisprudentie, maar dan om de vraag te beantwoorden of een *handeling* - als de weigering om aan een verplichte pensioenregeling mee te werken - gedekt wordt door de vrijheid van godsdienst.³⁰ Een dergelijk strikter criterium ligt bij handelingen enigszins voor de hand, maar brengt wel het probleem met zich mee, dat de rechter precies moet vaststellen wat de inhoud van de godsdienstige overtuiging is. Dat hier, zeker ook ten aanzien van levensovertuigingen, aanzienlijke problemen kunnen rijzen, hoeft geen betoog. De Hoge Raad eist in elk geval voor een uitlating niet dit zeer strikte verband. Hoe stevig de grondslag in een overtuiging moet zijn, blijft overigens ongewis. Bijbelverwijzingen om een standpunt over soft-drugs te adstrueren, een herderlijk schrijven over naastenliefde en ontwikkelingshulp, het hele partijprogramma van de SGP of zelfs het CDA, ergens zal een grens moeten liggen?

²⁹HR 9 januari 2001, *NJ* 2001, 204 en Rb. Rotterdam 8 april 2002, *Mediaforum* 2002, p. 192.

³⁰ARRvS 7 april 1983, *AB* 1983, 430.

De criteria van de Hoge Raad stroken in beginsel met eerdere arresten. De pamfletten van het echtpaar Goeree waarin refererend aan de bijbel de schuld voor de holocaust bij de joden wordt gelegd, daar zij de Messias hebben verworpen, vielen als vanzelf onder de vrijheid van godsdienst.³¹ Datzelfde gold overigens niet voor de uitlatingen van genoemd echtpaar dat AIDS wordt veroorzaakt door homoseksueel gedrag en dat homoseksuele omgang altijd tot besmetting en dood leidt. Het Hof acht deze passages kenbaar onjuist en onzorgvuldig en daarom kunnen ze niet gelden als geloofsverkondiging.³² Het Hof lijkt ervan uit te gaan dat in elk geval geloofsverkondiging die buiten de traditionele dogmatiek treedt, verzoend moet kunnen worden met de resultaten van de wetenschap. Daarmee zouden de traditionele geloofswaarheden - *credo quia absurdum* - vermoedelijk wel een geprivilegieerde positie innemen. Het uitgangspunt van het *Supreme Court* van de USA is op dit punt radicaler: de onjuistheid van een punt van geloof mag nooit een reden voor een beperking vormen.³³ Overigens zij gezegd dat de Goeree's hun positie ondermijnden door zelf de ongerijmdheid van hun uitlatingen over AIDS te erkennen.

Gaan we over naar de tweede vraag. Kent men het arrest *Van Dijke* alleen uit de pers, dan kan de indruk ontstaan dat de (vrijheid van) godsdienst simpelweg de doorslag heeft gegeven. Bovenstaande analyse van de arresten van de Hoge Raad leidt tot een op zijn minst genuanceerder resultaat. Enerzijds lijkt de Hoge Raad in bepaalde overwegingen de vrijheid van godsdienst voldoende te achten om de redenering te kunnen dragen. Anderzijds noemt de Hoge Raad tot twee keer toe op eigen initiatief uitdrukkelijk het bijdragen aan het maatschappelijk debat. Dat wekt de suggestie dat dit een noodzakelijk element vormt van een volledig juiste motivering. Bovendien strookt het in zoverre met eerdere arresten van de Hoge Raad dat het opvoeren van de vrijheid van godsdienst er niet toe leidt dat de maatstaven in het profane verkeer niet zouden moeten gelden.³⁴

Met de nadruk op het maatschappelijk debat sluit de Hoge Raad aan bij de Straatsburgse jurisprudentie. Daarin is zoals gezegd vast komen te staan dat juist de discussie over maatschappelijke vraagstukken niet snel beperkt mag worden. Sterker nog: het EHRM lijkt in bepaalde gevallen argwanender naar beperkingen van de publieke discussie dan naar beperkingen van godsdienstig gemotiveerde uitlatingen te kijken.³⁵

Daarmee is de kous echter nog niet af. De Hoge Raad gebruikt immers in de zaak *Van Dijke* noch in de dominee-zaak het criterium 'of de uitlatingen daadwerkelijk deel uitmaken van het maatschappelijk debat'. Het criterium lijkt eerder te zijn 'dat de uitlating voor de verdachte van betekenis is in het maatschappelijk debat, omdat deze kenbaar in direct verband stonden met zijn geloofsopvatting'. Dat zou er toch weer toe kunnen leiden dat uitlatingen van dominees of uitlatingen geadstrueerd door bijbelteksten eerder op extra bescherming zouden mogen rekenen dan uitlatingen die volgens een publicist zonder godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging een bijdrage aan het maatschappelijk debat vormen. Een laatste interpretatie strijkt ook deze plooi glad. In het dominee-arrest stelt de Hoge Raad dat het spreken van waarschuwendende woorden tot de mensheid al als een bijdrage aan het maatschappelijk debat te duiden is.

Zo beschouwd geeft de Hoge Raad het maatschappelijk debat een aanzienlijke omvang. In de eerste plaats zal het moeilijk zijn opmerkingen over de moraal of godsdienstig

³¹ HR (civiel) 5 juni 1987, *NJ* 1988, 702; HR (straf) 18 oktober 1988, *NJ* 1989, 476.

³² Hof Arnhem 9 februari 1988, *NJCM-Bulletin* 1989, p. 322. Cassatieberoep verworpen HR 2 februari 1990, *NJ* 1991, 289.

³³ *United States v. Ballard*, 322 U.S. 78 (1944).

³⁴ HR (civiel) 5 juni 1987, *NJ* 1988, 702 (Goeree). Sterker nog: de Hoge Raad laat in de civiele Goeree zaak de bedoeling van de uitlating geen rol spelen, hetgeen de annotator deed opmerken dat er geen onderscheid ligt in het al dan niet religieus kunnen funderen van een dergelijke uitlating.

³⁵ EHRM 10 juli 2003, *Murphy v Ireland*, appl.nr. 44179/98, *Mediaforum* 2003 (10), p. 332.

gemotiveerde waarschuwendende uitlatingen aan te wijzen die niet als zodanig zijn aan te merken. In de zaak *El Moumni* zou de rechter bijvoorbeeld hebben kunnen overwegen dat de uitlatingen kenbaar in direct verband met de geloofsovertuiging stonden en tevens als waarschuwing voor de samenleving deel uitmaken van het maatschappelijk debat. Dat zou dan tot gevolg hebben dat het op zichzelf genomen beledigend karakter aan de uitlatingen komt te ontvallen, nu zij niet onnodig grievend zijn. In de tweede plaats zullen ook 'geëngageerde' opmerkingen en waarschuwendende woorden, die niet stoelen op een fundamentele overtuiging als zodanig zijn aan te merken. Men zou meer in het algemeen over uitlatingen die - serieus - als bijdragen zijn bedoeld.

Bovenstaande analyse is niet meer dan een interpretatie van de arresten van de Hoge Raad. Het is naar mijn mening echter de enige acceptabele duiding omdat de ruimte voor bijdragen aan het maatschappelijk debat in een democratie niet afhankelijk mag zijn van het antwoord op de vraag of een deelnemer aan het debat godsdienstig geïnspireerd is of niet. Dat past niet in een seculiere staat. Een beroep op de uitingsvrijheid moet derhalve voldoende kunnen zijn. Deze uitleg geeft een betrekkelijk consistente verklaring, die bovendien binnen het Straatsburgse kader blijft.

Overigens laat de jurisprudentie ook ruimte voor de conclusie dat de vrijheid van meningsuiting zowel extra gewicht krijgt wanneer er sprake is van een bijdrage aan het maatschappelijk debat als wanneer er sprake is van een uitspraak die met de fundamentele overtuiging te maken heeft. Het is dan nog steeds mogelijk dat iedere deelnemer aan het maatschappelijk debat in beginsel dezelfde bescherming toekomt. Dat is namelijk het geval indien de extra bescherming ontleend aan het maatschappelijk debat minstens zo groot is als die ontleend aan de fundamentele overtuiging en slechts één van beide zijn gewicht kan doen gelden. In dat geval is het evenmin nodig om vast te stellen of een bijdrage aan het maatschappelijk debat direct voortvloeit uit een fundamentele overtuiging. De jurisprudentie van de Hoge Raad laat daarentegen minder ruimte voor de interpretatie dat godsdienstig geïnspireerde uitlatingen in het algemeen meer bescherming krijgen dan bijdragen aan het maatschappelijk debat. In dat geval was het namelijk weer overbodig geweest het maatschappelijk debat erbij te halen. Bovendien leidt deze uitleg weer tot het probleem dat de rechter moet peilen hoe fundamenteel een bepaalde overtuiging is.

De uitkomst van deze analyse is overigens dat artikel 137 c ten aanzien van belediging van homoseksuelen maar een beperkte betekenis houdt. Gaat het om bijdragen aan het maatschappelijk debat - en dat geldt voor meningen al snel - dan kunnen slechts uitlatingen die onnodig grievend zijn nog onder de strafwet vallen. Artikel 137 d Sr. - het verbod aan te zetten tot haat, discriminatie of gewelddadig optreden - houdt wel betekenis.³⁶

5. Meer ruimte in eigen kring?

De behandelde arresten van de Hoge Raad betroffen steeds 'openlijke' uitlatingen. Men kan zich afvragen of uitlatingen gedaan binnen de muren van kerk of moskee - nog - meer ruimte toekomt. Deze vraag wordt in deze paragraaf behandeld.

De scheiding tussen kerk en staat impliceert niet dat het godsdienstig domein een soort vrijplaats is waar de wereldlijke wetgeving per definitie niet van toepassing is. De vrijheid van godsdienst kan desondanks wel van invloed zijn. Het is mogelijk dat de wetgever zelf al rekening houdt met het belang van de godsdienstvrijheid. Een voorbeeld is de AWGB, die uitzonderingen heeft geschapen voor bepaalde vormen van onderscheid in behandeling binnen

---

³⁶ Had Van Dijke aan zijn opmerkingen de conclusie verbonden dat er dus meer cellen gebouwd moeten worden en zijn bijdrage aan het maatschappelijk debat consequent vertaald in een bijdrage aan het politiek debat, dan zou hij minder licht zijn vrijgesproken. De verhouding tussen art. 137d Sr. en het belang van het maatschappelijk debat blijft hier onbesproken.

kerken en aanverwante instellingen. Het is voorts mogelijk dat de wetgever weliswaar zelf geen rekening houdt met de vrijheid van godsdienst, maar de rechter de toepassing van een wettelijke bepaling achterwege laat, omdat deze in strijd zou geraken met het grondrecht op vrijheid van godsdienst.³⁷

Ik beperk me hier tot de vrijheid om uitlatingen te doen. Ook daarvoor is de kerk of moskee geen vrijplaats. In het verleden is dan ook door de rechter vastgesteld dat zelfs een voorbede van een dominee onrechtmatige uitlatingen kan bevatten.³⁸ Wel kan men zich afvragen of de godsdienstvrijheid er niet toe moet leiden dat bepaalde uitingsdelicten niet op dezelfde wijze worden toegepast als buiten de plaatsen van samenkomst. Hier lijkt niet alleen het gewicht van de godsdienstvrijheid van belang, maar evenzeer de ratio legis van de betreffende uitingsdelicten. Indien het verbod op belediging van bepaalde groepen in artikel 137c Sr.³⁹ - onder meer - tot doel heeft leden van bepaalde groepen te beschermen tegen de confrontatie met voor hen kwetsende uitlatingen, is er minder reden het verbod van stal te halen, wanneer leden van die groep niet aanwezig zijn, of bij het binnengaan van kerk, moskee, synagoge of tempel konden verwachten dat zij het nodige te horen zouden kunnen krijgen.⁴⁰

Achter deze strafbepaling is zeker een dergelijke bedoeling aan te wijzen. Men vergelijk ook de bepaling in artikel 137e die met name het *ongevraagd* toezenden van beledigend materiaal verbiedt. Met andere woorden: de wetgever laat zich wat het toezenden betreft niet in met de gewenste confrontatie.⁴¹ Op dezelfde wijze zou men kunnen stellen dat burgers die bepaalde orthodoxe moskeën of kerken bezoeken, en daar getraceerd worden op uitlatingen die groepen zondaars verketteren en het eeuwig vuur beloven, vervolgens niet moeten zeuren over het kwetsende karakter. De godsdienstvrijheid houdt immers ook de vrijheid in een godsdienst 'af te zweren' of een wat liberaler imam, dominee, of priester uit te zoeken.

Nu wij boven reeds vaststelden dat de vrijheid om godsdienstig geïnspireerde, maar op het eerste gezicht beledigende, uitlatingen te doen aanzienlijk is, zou het niet toepassen van artikel 137c binnen eigen kring met name extra ruimte voor anderszins 'onnodig grievende' uitlatingen scheppen. In kerk of moskee kan dan wat steviger uitgepakt worden dan in de Nieuwe Revue.

Aan de opvatting dat de toepassing van artikel 137c 'binnen de muren' niet snel nodig is in een democratische samenleving zit wél een aantal haken en ogen. Er zij hier een aantal genoemd. In de eerste plaats kan men wel stellen dat de vrijheid van godsdienst ook een vrijheid is om niet een moskee of een kerk te bezoeken, zij laat factoren als sociale dwang buiten beschouwing. De overheid dient in elk geval ernstige vormen daarvan aan te pakken; dat is haar taak als 'neutral organizer' van de godsdienstvrijheid. De overheid dient de keuzevrijheid te waarborgen. Genoemde factoren lijken echter geen reden om in te grijpen in de vrijheid 'in eigen kring' uitlatingen te doen.

---

³⁷ Rb. Amsterdam 21 mei 2001, De Santo Daime kerk en het recht op anders-zijn, m.nt. H.-M.Th.D. ten Napel, *NJCM-Bulletin* 2002, p. 723-727.

³⁸ Rb. Arnhem 24 februari 1989, KG 89, 114.

³⁹ Een godsdienstige bijeenkomst in kerk of moskee zal over het algemeen kunnen voldoen aan het 'openbaarheidsvereiste' uit art. 137c en d Sr. Vgl. A.L.J. Janssens, *Strafbare belediging*, diss. Groningen 1998, p. 227 ev. Zie over dit vereiste ook noot D.H. de Jong onder HR 29 mei 2001, *NJ* 2001, 694. Overigens kan men zich ook bijeenkomsten van godsdienstige aard voorstellen die een zodanig besloten karakter hebben, dat niet aan het openbaarheidsvereiste van art. 137c en d Sr. is voldaan.

⁴⁰ Zie ook al AG Leijten in HR (civiel) 5 juni 1987, *NJ* 1988, 702.

⁴¹ Een dergelijk uitgangspunt zien we ook terug in de - opmerkelijke - uitspraak van de rechtbank die mee liet tellen dat het Parool een krant zonder confessionele signatuur is en de uitlating 'christenhonden' mede daarom niet op problemen bij de lezer zou stuiten, Hof Amsterdam 20 februari 1996, *NJCM-Bulletin* 1996, p. 696-703.

Het idee - in de tweede plaats - van een 'captive audience' wordt sterker waar gegeven wordt op kinderen die naar bepaalde bijeenkomsten moeten. Zij krijgen buitendien allerlei rare opvattingen waarnaar ze wellicht hun handelen zullen richten. Twee zaken zijn naar mijn mening te onderscheiden. Het tolereren van sterk uiteenlopende godsdienstige en levensbeschouwelijke - maar ook politieke, culturele en sportieve opvattingen - brengt met zich mee dat kinderen in een uiteenlopend klimaat opgroeien. Het zij zo. Dat wil echter niet zeggen dat de godsdienst een vrijbrief geeft om uitlatingen te doen die aanzetten tot haat en geweld tegen bepaalde groepen. We zijn dan echter overgestapt van artikel 137c naar 137d Sr. Wanneer in kerk of moskee gepropageerd wordt dat men zijn vrouw mag slaan, wanneer deze in haar eentje het huis uit wil⁴² of er vanaf de kansel gepredikt zou worden dat homo's die in elkaar geslagen zijn niet moeten zeuren, is er reden om de strafwet toe te passen. Het is uiteraard juist dat de grens tussen dergelijke uitlatingen en beledigend uitlatingen soms vliesdun is. Zoals steeds op het gebied van de vrijheid van meningsuiting is dat echter geen reden om hem niet te trekken.⁴³

5. Godsdienstvrijheid als beperkingsgrond voor de uitingsvrijheid?

Het pendant van de vraag of godsdienstig geïnspireerde uitlatingen een geprivilegieerde positie toekomt, vormt de vraag of uitlatingen die godsdienstige gevoelens kwetsen, minder bescherming toekomt of zelfs rechtens aangepakt dienen te worden. Artikel 137c Sr. verbiedt onder meer het zich in het openbaar opzettelijk beledigend uitlaten over een groep mensen wegens hun geloof of levensovertuiging. Over de strafwaardigheid blijken de meningen verdeeld.⁴⁴ Sommige auteurs vinden deze bepaling nuttig voor de bescherming van bepaalde minderheden, terwijl anderen deze bepaling als een onterechte inperking van de vrijheid van meningsuiting beschouwen. Overigens zij gezegd dat dit verbod - anders dan dat ten aanzien van ras en sinds kort homoseksualiteit - zelden tot vervolging heeft geleid. Was dat al het geval dan was er in beginsel een samenhang met ras.

Ik beperk me hier tot enkele opmerkingen. Godsdienst en ras zijn in artikel 137c Sr. al te voortvarend naast elkaar gezet. In de eerste plaats kent een godsdienst of levensovertuiging namelijk vrijwel steeds een aantal leerstellingen en/of leefregels, waarop kritiek mogelijk is. In het verlengde daarvan is het mogelijk de ene godsdienst te prefereren boven de andere of voor het atheïsme of agnosticisme te kiezen, of helemaal niet te kiezen. Over velerlei aspecten van een godsdienst is met andere woorden discussie en debat mogelijk.⁴⁵

In de tweede plaats blijkt uit de jurisprudentie van het EHRM en de Hoge Raad dat de godsdienst een basis kan zijn voor deelname aan het maatschappelijk debat: godsdienstig of levensbeschouwelijk geïnspireerde uitlatingen kunnen deel uitmaken van het maatschappelijk debat. Het zou dan vreemd zijn wanneer degenen die willen reageren op deze uitlatingen plots beducht moeten zijn om niet tegen artikel 137c Sr. aan te lopen. Of nog beeldender uitgedrukt. Het zou vreemd zijn indien de gelovige aan kan vallen met het zwaard van de vrijheid van godsdienst, levensbeschouwing of meninguiting, en vervolgens de tegenstander kan ontwapenen met diezelfde vrijheid van godsdienst; in dat geval zou er in het maatschappelijk debat wederom geen 'equality of arms' bestaan tussen de godsdienstige en de vrijdenker.

⁴² Zoals een paar jaar geleden in het nieuws kwam door een reportage van NOVA, zie *Kamerstukken II* 2001-2002, 28 006, nr 11.

⁴³ Met name waar belediging overgaat in het ontkennen van de menselijke waardigheid zal er al snel een samenloop van art. 137 c Sr. en 137 d Sr. kunnen bestaan.

⁴⁴ *NJB* afl. 16, 18 april 2003, Discussie naar aanleiding van de stelling: 'de woorden "godsdienst of levensovertuiging" in art. 137c Sr dienen geschrapt te worden'.

⁴⁵ Milton verdedigde de vrijheid van meningsuiting zelfs met het argument dat uit de discussie de beste godsdienst naar voren zou komen; zie uitbreider: Nieuwenhuis 1997 (*supra* noot 22).

Onder levensovertuiging in artikel 137 c en d Sr. valt nu juist niet de politieke overtuiging⁴⁶, mede omdat het maatschappelijk en politiek debat de nodige ruimte moet hebben. Bestaat er een overlap tussen enerzijds godsdienstige en levensbeschouwelijke en anderzijds maatschappelijke en politieke uitlatingen, dan zou het debat ook te zeer belemmerd kunnen worden door de bescherming van godsdienst en levensovertuiging.

Bij het betoog in deze paragraaf is een tweetal kanttekeningen te maken. In de eerste plaats gaat de godsdienst niet volledig op in het maatschappelijk debat en er zijn ook gelovigen die hun geloof buiten het maatschappelijk debat houden. Voor dezulken vormen mogelijke beledigende opmerkingen wellicht toch een hard gelag. De reactie dat men in een democratische samenleving tegen een stootje moet kunnen en dat gevoelens van bijvoorbeeld WAO'ers, die vaak onderwerp van het weinig subtiele maatschappelijk debat vormen, evenmin een goede reden voor een beperking vormen, biedt dan weinig soelaas.

In de tweede plaats lijkt het EHRM deze problematiek enigszins anders te benaderen. Het Hof baseert op de in artikel 9 EVRM vastgelegde vrijheid van godsdienst een recht om beschermd te worden in zijn godsdienstige gevoelens. Dat recht kan een beperking van de vrijheid van meningsuiting dragen, zo blijkt uit het *Preminger*arrest.⁴⁷ Dit arrest geeft echter geen antwoord op de vraag of een bijdrage aan het maatschappelijk debat om deze reden verboden zou mogen worden. Een van de punten van kritiek op het arrest was nu juist dat het Hof het bereik van het (serieuze) maatschappelijk debat verkleint door uitlatingen, die volgens het Hof onnodig kwetsend voor bepaalde gelovigen zijn, buiten te sluiten. Voor een nadere beschouwing op dit punt zal men moeten wachten op een uitspraak van het Hof over een beperking van een uitlating die én een bijdrage levert aan het maatschappelijk debat én voor gelovigen kwetsend is.

7. Afsluiting

In een seculiere staat bemoeit de overheid zich maar in beperkte mate met de godsdienst. Dat wil niet zeggen dat de vrijheid van godsdienst dus tot de privé-sfeer beperkt moet blijven. De gelovige heeft de vrijheid zijn geloof te verkondigen, maar ook om zich op grond van zijn geloofsovertuiging te mengen in de maatschappelijke en politieke discussie. Dat heeft het Europese Hof uitdrukkelijk erkend. De scheiding van kerk en staat stelt wel een materieel-democratische grens aan de politieke meningsvorming.

Bij religieus gemotiveerde bijdragen aan het maatschappelijk debat ontstaat er een concurrentie tussen de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting. Veelal wordt de jurisprudentie van de Hoge Raad zo uitgelegd dat het louter de vrijheid van godsdienst is die hier voor extra bescherming zorgt. Nadere bestudering leert dat de Hoge Raad voor twee ankers gaat liggen: de godsdienstvrijheid en het maatschappelijk debat. Dat schept weinig duidelijkheid. In dit artikel is betoogd dat het bijdragen aan het maatschappelijk debat voldoende is als criterium. Anders zou er in de maatschappelijke discussie onderscheid gemaakt moet worden tussen deelnemers met en deelnemers zonder een duidelijke godsdienstige of levensbeschouwelijke achtergrond. Dat is in een 'seculiere democratie' niet acceptabel. Dat binnen de muren van kerk of moskee een wat grotere vrijheid kan bestaan, doet aan deze conclusie niet af.

Waar de Hoge Raad extra bescherming lijkt te geven aan de uitlatingen van godsdienstig geïnspireerde deelnemers aan het maatschappelijk debat, daar lijkt de wetgever godsdienstig geïnspireerde deelnemers aan het maatschappelijk debat te beschermen tegen bepaalde uitlatingen die voor hen kwetsend zijn. Voorzover die kwetsende uitlatingen zelf

⁴⁶ Vgl. Hof 's-Gravenhage 19 mei 2003, NJ 2003. 382.

⁴⁷ EHRM 20 september 1994 *Otto-Preminger-instituut v. Austria*, Series A Vol. 295-A.

ook deel uitmaken van het maatschappelijk debat, zou een dergelijke bescherming wederom tot ongelijke kansen in de democratische discussie leiden.